

Ірина Глазкова,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет
(м. Бердянськ)

Irina Glazkova,

Ph.D., Associate Professor of
Foreign Languages
Berdyansk State Pedagogical University
(Berdyansk)

УДК 378. 147

РОЛЬ І МІСЦЕ ПЕДАГОГІЧНОГО БАР'ЄРУ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВНЗ

THE ROLE AND PLACE OF A BARRIER IN EDUCATIONAL PROCESS AT UNIVERSITIES

Стаття присвячена проблемі бар'єрів у навчальній діяльності студентів. У дослідженні робиться наголос на їх розвивальному потенціалі. Автор обґрунтовує власну типологію бар'єрів навчальної діяльності студентів: мотиваційні, емоційні, пізнавальні, комунікативні, контролю та оцінки. Описано принципи організації навчального процесу з метою реалізації розвивального потенціалу бар'єру.

Ключові слова: навчальний процес, бар'єр, бар'єрна педагогіка, розвивальний потенціал.

The article deals with barriers students' learning. The study focuses on the developmental potential of barrier. The author proves her own typology of students' learning barriers: motivational, emotional, cognitive, communicative, control and barriers of evaluation. The principles of organizing of educational process in order to provide the developmental potential of a barrier are described.

Key words: learning, barrier, barrier pedagogy, developmental potential.

Стаття посвящена проблеме барьеров в учебной деятельности студентов. В исследовании делается акцент на их развивающем потенциале. Автор обосновывает собственную типологию барьеров учебной деятельности студентов: мотивационные, эмоциональные, познавательные, коммуникативные, контроля и оценки. Описаны принципы организации учебного процесса с целью реализации развивающего потенциала барьера.

Ключевые слова: учебный процесс, барьер, барьерная педагогика, развивающий потенциал.

Актуальність дослідження проблеми бар'єрів зумовлена тим, що навчальний процес ВНЗ насичений перепонами, утрудненнями, труднощами, що гальмують, знижують його ефективність. Саме тому виникає виважена доцільність вивчення їх суті, механізмів, структури та типології з метою своєчасного запобігання або подолання. Проблема бар'єрів завжди була і залишається актуальною для будь-якої сфери людської діяльності і, зокрема, навчальної. Але слід зазначити, що суть цього поняття розкривається загалом через його розуміння як психологічного феномена. Так, автори досліджень, намагаючись розкрити поняття «бар'єр» у педагогіці, ототожнювали його із поняттям «бар'єр педагогічного спілкування» або розкривали здебільшого з позицій психології, ототожнюючи поняття «педагогічний бар'єр» та «психологічний бар'єр» (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, Н. Сопілко, Н. Яковлева).

Лише дослідниця Л. Ярославська у праці «Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів» (2010), вводить до наукового обігу та дає визначення педагогічного бар'єру як складного багатоаспектного педагогічного явища, що викликане факторами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу [1].

Ми частково підтримуємо її думку, але вважаємо це визначення неповним, оскільки варто наголосити на його розвивальному потенціалі. Власну ідею ґрунтуємо на трактуванні бар'єру Р. Шакуровим, що суттєво відрізняється від загальноприйнятого в психології та педагогіці. У розумінні Р. Шакурова бар'єр – «універсальний і постійний атрибут життя, його обов'язковий і необхідний супутник» [2, с. 5]. Його теорія перегукується із теорією «Закон заперуди» Т. Ліппса, згідно з якою в місці заперуди (перешкоди) починає концентруватися енергія, що дозволяє або обійти перешкоду, або подолати її.

Отже, говорячи про бар'єр у педагогіці, необхідно звернути увагу на закладену в нього діалектичну суперечність. З одного боку, бар'єр гальмує розумові процеси, сковує волю, характеризується утрудненнями, знижує активність навчальної діяльності, а з іншого, – є засобом підтримки пізнавального інтересу, стимулом розв'язання навчальних завдань. Тобто бар'єри несуть деструктивний характер та негативно впливають на розвиток особистості, за умови, що вони дуже великі й не можуть бути подолані, та конструктивний, коли долаються бар'єри оптимальної складності або вчасно попереджаються.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні розвивального потенціалу бар'єру як феномену навчального процесу та висвітленні теоретичних положень організації навчального процесу у ВНЗ на цих засадах.

Вивчення категорії бар'єру з позиції його розвивального потенціалу є безцінним у науковому осмисленні психолого-педагогічної проблеми розвитку й формування особистості людини:

- по-перше, поняття «бар'єр» багато в чому допомагає зрозуміти *принцип єдності пізнавальних і емоційних процесів*. Існує зв'язок між походженням емоційно-ціннісного ставлення і бар'єрами. Бар'єр створює такий внутрішній стан у суб'єкта, який визначає ступінь його чутливості до певних предметів і явищ. Ми швидко емоційно охолоджуємося стосовно об'єкта, який хоч і достатньо привабливий, але досяжний. Привабливість більшості цінностей прямо пропорційна величині перешкоди, яку потрібно подолати для їх досягнення. Відсутність перешкоди знецінює предмет.
- по-друге, з бар'єрами пов'язані витоки *пізнавального інтересу*, в якому головну роль виконують ціннісно-інформаційні бар'єри, що створюють невизначеність у задоволенні потреби. Якщо є повна визначеність, то суб'єкт позбавляється очікування чогось радісного, що пов'язано з отриманням нової інформації або привласненням якого-небудь об'єкта. Полювання представляє для мисливця інтерес передовсім тому, що він достовірно не знає про його результати. Творча робота також цікава, передусім завдяки невизначеності, що таїться в ній (невизначеність цінності результату, визнання тощо). Пізнавальний інтерес істотно підвищується завдяки інформаційним бар'єрами, що виявляються у формі невідповідності нових знань раніше придбанам.
- по-третє, *розвиток творчого мислення* можна представити як шлях послідовного подолання бар'єрів цього виду, мова йде про інформаційно-перетворювальний «нерутинний» бар'єр [3]. Зовнішні бар'єри (поставлені завдання) розвивають мислення лише тоді, коли їх подолання впирається у внутрішні бар'єри (усвідомлена відсутність у готовому вигляді механізмів досягнення мети), які можуть бути пов'язані із несформованістю навички адекватних розумових дій або іншими внутрішніми когнітивними суперечностями [4].
- по-четверте, з поняттям «бар'єр» дослідники завжди пов'язували феномен *волі*. Почавши будь-яку справу і захопившись нею, людина через певні зусилля переключається на інший вид діяльності, тобто долає фіксовану мотиваційну установку, відчуваючи певний емоційний дискомфорт, іншими словами, долаючи внутрішній бар'єр.

Таким чином, проаналізувавши стан розробки бар'єру як педагогічного феномену, вважаємо, що його подальше вивчення має ґрунтуватися на засадах бар'єрної педагогіки. Цей термін не є новим для педагогічної думки, вперше ввів цей термін до наукового обігу російський дослідник А. Гормін. Автор [5] у своєму дослідженні порівняв адаптивну і бар'єрну педагогіку і довів, що будь-який педагогічний вплив носить бар'єрний характер. Основну ідею бар'єрної педагогіки він формулює так: *у навчальному процесі слід адаптувати не зовнішні бар'єри до особистості учня (як вважає адаптивна педагогіка), а гуманістичними методами змінювати, адаптувати особистість учня стосовно бар'єрів, що стоять перед ним, і тим самим розвивати його*. Дослідник робить висновок, що ідеї бар'єрної педагогіки суперечать певним чинним у педагогічній науці теоріям, що стверджують необхідність адаптувати зміст навчального матеріалу до можливостей учня.

Ми вважаємо, що виокремлення бар'єрної педагогіки в окремих напрям педагогічної науки забезпечується:

- по-перше, введенням до наукового обігу поняття «педагогічний бар'єр» (Л. Ярославська, 2010);
- по-друге, обґрунтованими положеннями про розвивальний потенціал бар'єрів (Р. Шакуров, А. Гормін, І. Глазкова, О. Гребенюк, Т. Гребенюк);
- по-третє, тісним взаємозв'язком психологічної та педагогічної наук, що сприяє збагаченню останньої дослідженнями впливу зовнішніх бар'єрів на емоційну, мотиваційну, вольову, інтелектуальну сфери особистості, яка навчається;
- по-четверте, нагромадженням достатнього інформаційного масиву в межах педагогічної науки про суть, механізми та умови подолання бар'єрів у педагогічному процесі (А. Гормін, Л. Ярославська);
- по-п'яте, низкою досліджень, виконаних у галузі як педагогіки, так і психології, присвячених дослідженню психологічних бар'єрів у інноваційній та творчій професійній діяльності, професійному спілкуванні та самовизначенні (Ф. Вафін, А. Массанов та інші);
- по-шосте, результатами досліджень стратегій, моделей, способів, умов, методів та засобів подолання бар'єрів під час вивчення окремих дисциплін (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, Н. Сопілко, А. Пилипенко, О. Худобіна);
- по-сьоме, здобутками педагогічної науки про емоційні стани, що викликаються зовнішніми бар'єрами навчання (навчальним завданням);
- по-восьме, обґрунтованими положеннями педагогічної науки про те, що на результати навчальної діяльності студентів суттєво впливають внутрішні бар'єри особистості, що перешкоджають ефективному розв'язанню завдань навчального процесу та актуалізують проблему пошуку адекватних способів попередження і подолання бар'єрів навчання;
- по-дев'яте, обґрунтованими положеннями про доцільність формування бар'єрної компетенції суб'єктів педагогічного процесу як складного інтегрованого, динамічного утворення особистості, що є результатом професійної підготовки та містить такі змістові компоненти: мотиваційно-стимулюючий, когнітивний, діяльнісно-практичний, емоційно-почуттєвий, саморегулюючий та особистісний. Бар'єрна компетентність виконує такі функції, як запобігання, подолання та штучне створення бар'єрів суб'єктами навчального процесу (І. Глазкова).
- по-десяте, обґрунтованими висновками А. Горміна про те, що в педагогічній науці особливої уваги потребує внутрішній бар'єр, що виникає за відсутності потреби в придбанні знань (допитливості). Цей

бар'єр характеризується відсутністю мотивації навчальної або іншої пізнавальної діяльності і, таким чином, унеможливує розв'язання будь-якого поставленого перед людиною пізнавального завдання.

Отже, ми визначаємо бар'єрну педагогіку дещо інакше, зокрема як напрям педагогічної науки, що забезпечує формування у суб'єктів педагогічного процесу бар'єрної компетентності. Оскільки ми вважаємо, що бар'єр є об'єктивною реальністю педагогічного процесу, то вихідні положення бар'єрної педагогіки можуть бути використані як у вищому, так і загальноосвітньому навчальному закладі під час викладання дисциплін як технічного циклу, так і гуманітарного.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив нам узагальнити типи бар'єрів навчальної діяльності студентів (В.Андреев, І.Зимня, А.Маркова, Л.Поварніцина, В.Попков, Б.Паригін, Ю.Сенько, Л.Фрідман, Р.Шакуров та ін.), а саме: соціально-педагогічний, оцінний, сенсовий, комунікативний, соціальний, особистісний, фізіологічний, інформаційний, інноваційний, мотиваційний, стереотипів, неконгруентний, пізнавальний, упередженості, дисциплінарний, адаптаційного періоду, організаційний, змісту та форм навчального процесу, емоційний. Проте вважаємо наведені класифікації недостатніми, оскільки вони не систематизовані та не мають певних обґрунтованих критеріїв, за якими класифікуються бар'єри, а також не пов'язані безпосередньо зі структурою навчальної діяльності.

А тому у своєму дослідженні ми ґрунтуємося на науковому підході Д. Ельконіна [6], який виокремлює 5 основних структурних компонентів навчальної діяльності: мотив, навчальне завдання, навчальна дія, навчальна операція, контроль та оцінка, та пов'язуємо їх з тими бар'єрами, що можуть виникати на реалізації кожного з компонентів. Обґрунтуємо власну позицію.

Якщо в тих, хто вчиться, вдається сформувані внутрішні мотиви, то, на думку вченого, цим самим підтримуються, наповнюючись новим змістом, ті загальні мотиви діяльності, що пов'язані зі здійсненням суспільно значущої й суспільно оцінюваної діяльності. Таким чином, якщо несформовані навчально-пізнавальні мотиви, то, на наш погляд, доречно говорити про мотиваційні бар'єри. До мотиваційних бар'єрів відносимо відсутність пізнавального інтересу у студентів; відсутність ціннісного ставлення до навчання та орієнтація на зовнішню оцінку успішності виконання завдання, а не на внутрішні критерії оцінки успішності, тобто власне пізнавальну діяльність; домінування мотивів уникнення невдачі, замість мотивів досягнення; невміння студентів встановити зв'язки між бажаними і передбачуваними цілями-результатами, ресурсами та необхідними способами їх здійснення.

Другий важливий компонент структури навчальної діяльності, за Д. Ельконіним, – навчальне завдання, але це не просто завдання. Понад те, це не одне завдання, а ціла система, у результаті розв'язання якої відкриваються найбільш загальні способи розв'язання широкого кола завдань певної галузі. Найголовніше, на думку вченого, при формуванні навчальної діяльності – перевести того, хто вчиться, від орієнтації на одержання правильного результату при розв'язанні конкретного завдання до орієнтації на правильність застосування засвоєного загального способу дій. Отже, на другому етапі навчальної діяльності доцільно говорити про появу пізнавального бар'єру, зміст якого полягає в аналізі умов завдання і співвіднесенні його із уже відомими знаннями, знаходячи їх подібність і відмінність. Пізнавальні бар'єри викликані несформованістю механізмів мислення, зокрема узагальнення, класифікація, аналіз, синтез, особливостями процесу збудження та гальмування, а також особливостями процесів короткострокової, довгострокової та оперативної пам'яті й уваги.

На стадії навчальних дій і операцій, що є третім і четвертим компонентами, часто відбувається посилення пізнавальних бар'єрів, зміст яких на цій стадії полягає в актуалізації необхідних знань для добору способів і засобів розв'язання завдання. Саме тут бар'єри можуть викликати припинення діяльності, фрустрацію, прикрість, депресію. І, навпаки, успіхи в процесі виконання дій можуть створити потужну додаткову мотивацію. На цьому етапі діяльності доцільно говорити не лише про пізнавальні, але й про емоційні бар'єри. Емоційні бар'єри втілюються в актуалізації негативних слідів емоційної пам'яті при зіткненні з навчальним завданням; загальному неприємному індивідуальному емоційному фоні активності: підвищена тривожність, високий нейротизм, фрустрованість; та атракції – емоції міжособистісних взаємин, яка зумовлює первинне прийняття або відхилення іншого як партнера взаємодії на основі сканування його параметрів як фізичного об'єкта.

Останні два важливі компоненти навчальної діяльності, за Д. Ельконіним, контроль і оцінка. Учений підкреслює, що під контролем слід розуміти, насамперед, контроль за правильністю і повнотою виконання операції, що входять до складу дій, а не контроль за результатом. На цьому етапі виникають бар'єри контролю та самоконтролю. Оцінка ж має стосуватися способу дій, тобто міри виконання навчального завдання. Функція оцінки в навчальній діяльності полягає в тому, щоб визначити, чи засвоєний заданий спосіб дій і чи просунувся той, хто вчиться, на сходинку вище саме в цьому відношенні, тобто оцінка має ставитися за виконання навчального завдання загалом. Тому варто говорити про оцінні бар'єри. Оцінні бар'єри та бар'єри контролю зумовлені помилкою в застосуванні оцінних впливів: порушення рівноваги між позитивними та негативними оцінками з домінуванням останніх; оцінювання особистості як представника конкретної соціальної групи, а не її успішності в навчанні; порушення соціально-рольових відносин «викладач – студент»; домінування неконструктивної негативної оцінки, коли засвоєння предмета ускладнюється внаслідок обрання педагогом позиції стороннього спостерігача.

Оскільки із процесом спілкування пов'язані всі сторони буття людини в суспільстві (засвоєння досвіду, виробленого людством за всю його історію; процес соціалізації особистості; процес становлення окремої людини як суспільного індивіда; пізнання не тільки інших, але й самого себе; обмін різноманітною інформацією), а будь-яка діяльність, трудова або навчальна, здійснюється в спілкуванні й результат її багато в чому залежить від того, як це спілкування організоване, тому доцільно говорити про комунікативні бар'єри.

У дослідженні розглядаємо комунікативні бар'єри студентів як бар'єри діалогічної взаємодії та визначаємо їх як перешкоди, що виникають під час навчальної діяльності студентів, утруднюють її ефективність. Основні бар'єри діалогічної взаємодії К. Карамова [7] умовно ділить на декілька груп:

- *ситуативні бар'єри* – розмежування партнерів у просторі, їхня ситуативна замкненість, географічні, відомчі, режимні, бюрократичні, діахронічні та інші темпоральні бар'єри, шкідлива дія фізичного і соціального середовища, ситуативна гострота конфлікту;
- *контрсугестивні* – упередження, недовіра, егоцентризм, нігілізм, антигуманістичний світогляд і світосприймання, замкнений спосіб життя, відсутність почуття гумору, апатія, байдужість, відсутність мотивації, низка негативних рис характеру (неврівноваженість, сварливість), відсутність суспільно значущих цілей, конформізм, індивідуалізм, апломб, імперативізм, самовдоволення;
- *тезаурусні бар'єри* – некультурність партнерів, низький рівень інтелектуального розвитку, відсутність навичок суспільної і творчої діяльності, неясність усвідомлення власних цілей, функцій і ролі в суспільстві, слабе оволодіння методологічними засобами мислення і творчості, невміння цілеспрямовано користуватися стилістичними і невербальними засобами спілкування;
- *інтеракційні бар'єри* – невміння планувати й організовувати колективну взаємодію, відсутність навичок соціального контакту, кооперації і дружнього змагання.

Ми вважаємо наведену класифікацію найбільш повною та такою, що відповідає теоретичним положенням бар'єрної педагогіки, водночас її слід доповнити операційними бар'єрами, що зумовлені недостатністю необхідних засобів для реалізації спілкування та неформованістю конкретних комунікативних умінь та навичок.

Таким чином, у своєму дослідженні бар'єри навчальної діяльності студентів поділяємо на: мотиваційні, емоційні, пізнавальні, комунікативні, контролю та оцінні. Отож, обґрунтувавши доцільність виокремлення нового напрямку педагогічної науки, підвівши під нього теоретичне підґрунтя, визначившись із типологією бар'єрів, вважаємо необхідним визначити основні принципи бар'єрної педагогіки, на яких має будуватися навчальний процес. До них відносимо принципи:

взаємодії суб'єктів навчального процесу. Подолання бар'єрів має відбуватися у тісній взаємодії учасників навчального процесу, об'єднаних спільними цілями, спрямованими, з одного боку, на розвиток і вдосконалення цілісної індивідуальності того, хто вчиться, а з іншого, – на активізацію навчального процесу, у ході якого досягається розв'язання навчальних завдань;

розвивального потенціалу бар'єру. Долаючи бар'єр, особистість переходить на новий рівень розвитку, мобілізуються власні сили й ресурси. Тому ми вважаємо доцільним використовувати бар'єр як педагогічний засіб активізації навчальної діяльності, засіб розвитку якостей і компетентності. Але для того, щоб психологічний бар'єр виконав свої розвивальні функції, його необхідно подолати;

принцип дозування труднощів. Відповідно до концепції В. Шадрікова, основною суперечністю, що забезпечує розвиток індивіда, є суперечність між здатностями й вимогами діяльності, поведінки. Діалектика виникнення і розвитку цієї суперечності полягає в тому, що діяльність спочатку здійснюється з опорою на наявні здатності, але вимоги діяльності до здатностей можуть перевищувати їх рівень розвитку, й тоді під впливом вимог діяльності за наявності належної мотивації здатності починають розвиватися. Основним способом керування розвитком у навчальному процесі таким чином виступає спосіб дозування труднощів. Він повинен породжувати процес подолання суперечностей між можливостями й вимогами діяльності, але не призводити до фрустрації;

особистісної значущості бар'єрів та усвідомленості. Для того, щоб бар'єр викликав установку на саморозвиток, він має відповідати потребам в оволодінні відсутніми знаннями, уміннями та якостями, тобто стати особистісно необхідними і відповідно усвідомленими;

рефлексії бар'єрів, що забезпечує діагностику й самодіагностику навчальних ситуацій, психічних станів у процесі навчальної діяльності, та передбачає вміння керувати собою, адекватно оцінювати свої переваги й недоліки, узагальнювати й робити висновки, контролювати свої дії й оцінювати результати власної діяльності;

принцип декатастрофізації, який припускає, що складником дидактичної системи є оцінка результатів, при цьому невдача, неуспіх розглядаються як ситуативні й епізодичні стани, на яких не фіксується увага;

домінування проблемної ситуації. Моделювання проблемних ситуацій є одним із аспектів пізнавального процесу і є засобом навчання та розвитку умінь, їх розв'язання підсилює пізнавальну активність, забезпечує мотивацію, сприяє розвитку інтелектуальної сфери, розширенню світогляду, забезпечує емоційне задоволення, розвиток вольових якостей та рефлексії.

Отже, концепція нового напрямку педагогіки спрямована на формування бар'єрної компетентності суб'єктів педагогічного процесу, що виконує такі функції, як запобігання, подолання та штучне створення бар'єрів у навчальному процесі.

Перспективу подальшої наукової розвідки вбачаємо в розробці технологічного арсеналу, що сприяє диференційованому запобіганню, подоланню та штучному створенню бар'єрів у навчальному процесі ВНЗ.

1. Ярославська Л.І. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів: дис. ... канд. пед. наук / Людмила Ігорівна Ярославська. – Харків, 2010. – 178 с.
2. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р. Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 3-18.
3. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий / П.Я. Гальперин // Психологическая наука в СССР. – М., 1959. – Т. 1.
4. Заботин В.В. Этап усмотрения проблемы в мышлении и обучении / В.В. Заботин. – Владимир, 1973.
5. Гормин А.С. Обучение и воспитание одаренный подростков в парадигме барьерной педагогики: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Аркадий Семенович Гормин. – Великий Новгород, 2005. – 429 с.
6. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах / Д.Б. Эльконин. – М.- Воронеж, 1995. – 416 с.
7. Карамова К.Х. Педагогические условия и барьеры творческой самореализации студентов в обучении на художественно-графических факультетах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Клара Хахимовна Карамова. – Казань, 2010. – 212 с.